

УДК 159.9

Боснюк В.Ф., к. психол. н., старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ;

Топчій В.О., спеціаліст соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

В роботі розкрито основні положення психологічної теорії прийняття рішень в вітчизняній та зарубіжній літературі. Розглянуто особливості прийняття рішення в умовах ризику.

Ключові слова: прийняття рішення, ризик, вирішення проблеми.

В работе раскрыты основные положения психологической теории принятия решений в отечественной и зарубежной литературе. Рассмотрены особенности принятия решения в условиях риска.

Ключевые слова: принятие решения, риск, решения проблемы.

Постановка проблеми. Останнім часом вивчення особливостей прийняття рішень стає актуальним, тому що акт прийняття рішень присутній майже у всіх видах діяльності. Особливого значення дана проблема набуває для фахівців екстремального профілю професійної діяльності (рятувальників, військовослужбовців, особового складу сил охорони правопорядку, спецпідрозділів силових структур та ін.). Їх діяльність протікає в умовах, які пов'язані з постійним фактором ризику та характеризується значною кількістю стресогених факторів, які впливають на ефективність роботи. Саме характер таких факторів негативно впливає на прийняття рішень працівників екстремального профілю професійної діяльності. Тому діяльністю, пов'язану з особливими умовами, повинна керувати людина, що зможе за короткий проміжок часу прийняти правильне рішення. Стресова професійна ситуація – це завжди практична пізнавальна проблема, успішне виконання якої потребує від фахівця високого розвитку когнітивних, особистісних та інших властивостей.

Виклад основного матеріалу. Психологічна теорія прийняття рішень – це система принципів про те, як людина вирішує задачі, які потребують прийняття рішень. Вона прагне виявити та передбачити характер процесів прийняття рішень. Предметом психологічної теорії рішень є особистість, які приймають рішення, в процесі виконання певних задач.

Принциповий вплив на розвиток психологічних досліджень процесів прийняття рішень здійснила теорія раціональних рішень. Вона розвивалась перш за все завдяки дослідженню операцій (дій), та є частиною науки про раціональну поведінку людей та груп. Опираючись на посту-

лати раціональності, ця теорія пояснює оптимальні методи рішення певних типів задач. Найважливішим та одночасно самим важким питанням, яким займається дана теорія є опис умов, які повинні бути виконані, щоб рішення були раціональними. Людина вирішує раціонально, якщо вона буде слідувати принципам логіки, аналізуючи всі варіанти дій та вибираючи найкращі з них, діючи холоднокровно у стресових ситуаціях, тобто так, що на її рішення не будуть впливати емоційні процеси.

У вітчизняній психології проблематика прийняття рішень почалась вивчатися в 1960-1970 роках в рамках інженерної психології. Прийняття рішень розглядалось як самостійний макроетап в предметній діяльності людини, а також як складові мікроетапи, які включені у функціонування різнорівневих пізнавальних процесів.

А.В. Карпов відносить прийняття рішень до класу інтегральних процесів регуляції діяльності. Він підкреслює такі параметри, які демонструють особливості когнітивного опосередкування процесів прийняття рішень у трудовій діяльності людини: необхідність розпізнати ситуацію невизначеності, роль суб'єктивного уявлення про задачу прийняття рішення, активність людини при реалізації прийняття рішення та проявлення феномену відповідальності [6].

А.В. Карпов в своїх роботах спробував розглянути проблему прийняття рішень через принцип активного суб'єкта. На його думку, найбільш важливий вклад даного принципу в розробку психологічної теорії прийняття рішень полягає в тому, що він задає адекватне психічній формі відображення та регуляції розуміння вибору. Ним було проведене дослідження, як активність суб'єкта впливає на прийняття рішень та були зроблені наступні висновки: по-перше, суб'єкт живе та діє в реальності, а не в середовищі, де вже сформована ситуація невизначеності, тому він повинен самостійно розрізняти такі ситуації з загального потоку своєї активності. По-друге, ситуація прийняття рішень, яка була розпізнана репрезентується суб'єктом в формі «суб'єктного уявлення про задачу прийняття рішень». По-третє, реалізація прийнятого рішення може припускати можливість складної та розгорнутої активності суб'єкта. В-четвертих, необхідним проявленням активності суб'єкта є феномен компенсації невдалих рішень. Даний принцип дозволяє встановити нові закономірності організації процесів вибору [6].

В. Дружинін та Д. Канторов розглядали специфіку прийняття рішень згідно результату, на який націлене рішення. Вони розглядали три таких результати:

1. Інформаційні рішення. Своім вибором суб'єкт відповідає на запитання, що є істинна. Прийняття рішень направлені на діагностування ситуації («розпізнання» її).

2. Оперативні рішення. Суб'єкт вирішує проблему, як діяти. Рішення направлені на створення способів управління ситуацією.

3. Організаційні рішення. Вибори суб'єкта визначають, якою повинна бути система, організація [5].

Таким чином, прийняття рішення направлене на три результати, які можуть проявити себе в діяльності та вплинути на її результат.

Б.Ф. Ломов вважав, що «прийняття рішень», яке розглядається на психологічному рівні, не є ізольованим процесом. Воно включене в контекст реальної діяльності людини. Для розуміння механізмів прийняття рішень необхідно розглядати його в цілісній структурі діяльності та цілісній регуляції інших процесів. Він розрізняє процеси, які пов'язані з прийняттям рішення: прийняття рішення як реакція на сигнал та прийняття рішення як класифікація об'єктів чи прийняття рішень на рівнях оперування образами та поняттями. Саме це дозволяє говорити про різнорівневі моделі виборів.

В процесі вирішення задач людина не завжди обмежується прийняттям одного рішення. Іноді рішення мають послідовний характер, але при цьому людина не отримує зворотного зв'язку про наслідки попередніх актів виборів та не орієнтується в тому, чи правильно вона прийняла рішення [9; 13].

О. Ларічев під процесами прийняття рішень розуміє вибір однієї із декількох можливих альтернатив. Це визначення вказує на три необхідні елементи процесу прийняття рішення:

- проблема, яка потребує вирішення;
- людина, яка робить вибір;
- декілька альтернатив, з яких відбувається вибір.

При відсутності одного з цих елементів процес вибору перестає існувати. Людина, яка знаходиться в ситуації, де потрібно прийняття рішення має право вибору з декількох альтернатив, також несе відповідальність за прийняття рішення, прагне вирішити існуючу проблему. На його думку, більшість рішень людина приймає не замислюючись, так як існує автоматизм у поведінці, вироблений на протязі багатьох років. Також існують проблеми вибору, вирішуючи які людина дуже довго аналізує їх. Як правило, ці проблеми мають виключний характер та пов'язані з розглядом цілого ряду альтернатив. В таких проблемах новим є або об'єкт вибору, або обстановка, в якій відбувається вибір [10].

Можна сказати, що у вітчизняній психології моделі прийняття рішень розвивались за схемою висування одного із процесів психічної регуляції – від ймовірного прогнозування до надситуаційної активності особистості, від процесів прийняття рішень як розпізнавання образів або рішень кваліфікаційних задач до процесів уявної перебудови ситуацій вибору.

На даний час в англо-американській літературі з проблеми прийняття рішень використовують два різних терміна, за кожним з яких стоять відповідні теорії:

а) «decision making» – прийняття рішень (вирішувати, робити вибір);

б) «problem solving» – вирішення проблеми (задачі).

У. Едвардс в рамках моделі прийняття рішень виділив постулати послідовності та максимізації:

1) постулат послідовності стверджує, що для прийняття раціонального рішення необхідно привести до порядку сукупність альтернатив з точки зору переваг людини, яка приймає рішення.

2) другий постулат стверджує, що кінцевою умовою раціонального рішення є використання такої дії, яка максимізує цільову функцію того, хто вирішує задачу. Або менш формально, людина приймає ту альтернативу, яка в описаній ситуації є для неї найкращою.

Теорія прийняття раціональних рішень рекомендує, щоб людина, яка приймає рішення, обирала ті методи, які максимально відповідали б її прагненням, замість того, щоб цікавитись, конструктивні чи деструктивні ці прагнення для особистості та суспільства.

Теорія прийняття раціональних рішень має ряд характерних рис, найважливіша із яких полягає в тому, що раціональні рішення залежать від структури завдання: ця структура визначає оптимальну реакцію. А. Ньюелл та Г. Саймон стверджують, що ця теорія є теорія завдань на рішення. При формулюванні оптимального рішення не приймаються до уваги такі важливі психологічні зміни, як обмеженість можливостей пізнання людини, її здібностей до навчання та швидкості переробки інформації [8; 9].

Ю. Козелецький у своїх роботах виділив такий аспект у вивченні проблеми прийняття рішень, як конструкт «діяльність з прийняття рішення». Який включає чотири етапи:

- 1) створення суб'єктивного уявлення про задачу;
- 2) оцінку наслідків альтернатив;
- 3) прогнозування умов, які визначають наслідки;
- 4) вибір із альтернатив.

Теорія пошуку домінантних структур була запропонована Г. Монтгомері та О. Свенсоном. Вони висунули гіпотезу про те, що при виборі найкращої альтернативи людина прагне створити домінантну структуру. Шляхом парного порівняння усіх альтернатив людина прагне знайти альтернативу, яка краща за інші хоча б по одному з критеріїв. Відповідно до цієї теорії людина в процесі прийняття рішень аналізує можливі альтернативи та обирає ту, яка по першому враженню може бути домінантною. Потім вона попарно порівнює з обраною інші альтернативи. Якщо при цих порівняннях обрана альтернатива є кращою, тоді домінантна структура побудована вірно і людина може пояснити свій вибір. Дана теорія підтвердилась на практиці при дослідженні процесів прийняття рішень методом вербальних протоколів [12].

Теорія конструювання стратегій була запропонована Д. Пейтоном. Він припустив, що в процесі рішення задач використовується не одна, а декілька стратегій. Порівнюючи альтернативи, люди можуть спочатку не звернути увагу на різницю в оцінках за деякими критеріями, лише потім використовують стратегію адитивних різниць, а далі – стратегію виключення та т.п. На формування сукупності стратегії впливають ті оцінки альтернатив, які потрапляють в зону уваги людини [7; 10].

Дженіс та Манн протиставили формальним моделям психологічне уявлення про прийняття рішень, яке представили «гарячим» когнітивним процесом. Вони вказали на таку реальність, як небажання людиною приймати рішення, прагнення відсунути його у часі якнайдалі (навіть до моменту, коли наслідком буде катастрофа), тонкі емоційні переживання, які свідчать про мотиваційний конфлікт. Ними були приведені стратегії, у вигляді самоінструкцій, які допомагають людині уникати прийняття рішень:

1) робити вигляд, що нічого не трапилось (немає необхідності приймати рішення);

2) використовувати стиль поведінки, який завжди допомагав у важкій ситуації (тобто не вникати в особливості ситуації);

3) уникати, рішучих дій, яких потребує ситуація, «реалізуватися в областях», де від тебе нічого не залежить (ухід в сторону псевдодіяльності, хоча ця діяльність буде демонструвати активність людини);

4) людина приступає до збору інформації, яка необхідна для прийняття рішення, але робить це так повно та довго, що ця інформація вже стає не потрібною.

Таким чином дані стратегії впливають на правильність прийнятого рішення та на кінцевий результат діяльності людини.

В класичній теорії прийняття рішень розрізняють прийняття рішень в умовах визначеності, невизначеності та ризику:

1) прийняття рішень в умовах визначеності. В даному випадку вибір є однозначним та працює раціональна модель прийняття рішень: індивід ранжує всі можливі альтернативи по порядку та обирає найкращі.

2) прийняття рішень в умовах невизначеності. Розрізняють прийняття рішень в умовах повної або часткової невизначеності. Вирішуючи задачу певного класу в умовах повної невизначеності, людина не знає, що відбудеться в результаті її рішення. Досягнення раціональності стає проблематичним. В таких умовах людина притримується деяких евристичних стратегій прийняття рішень.

3) прийняття рішення в умовах ризику. В літературі часто змішують поняття «ризик» та «невизначеність». Невизначеність має місце лиш в тому випадку, коли ймовірність настання кінцевого рішення невідома. Прийняття рішень в умовах ризику припускає введення ймовірності в інформацію. Людина точно не знає, якого стану досягне, не знає розподілу ймовірності на можливі досягнення.

Найбільш практичний інтерес представляє вивчення прийняття рішень з ризиком. Тому що в умовах визначеності вибір однозначний, а в умовах повної невизначеності раціональне рішення стає проблематичним.

Психологічна теорія ризику має справу, як правило, з неструктурованими ситуаціями, тобто такими, в яких велика частина інформації не піддається виміру і має описовий характер.

Психологічна теорія ризику містить систему загальних тверджень – логічних пропозицій про діяльність людини при прийнятті рішень, пов'язаних з ризиком. Вона аналізує процеси підготовки та прийняття рішень, пов'язаних з ризиком, використовуючи сучасні методи дослідження, застосовувані в описових науках (психології, біології, економіці): лабораторний експеримент, формалізацію і моделювання діяльності з прийняття рішень. Ці методи тісно пов'язані один з одним. Лабораторний експеримент є серед них основним. Він дозволяє строго контролювати умови прийняття рішення та встановлювати якісні залежності параметрів рішення від цих умов. Метод формалізації носить теоретичний характер і являє собою побудову системи тверджень, що базується на результатах експерименту. Моделювання діяльності з прийняття рішень зводиться до створення програм такої діяльності для ЕОМ і зіставленню рішень, вироблених машиною, з поведінкою людини в подібних ситуаціях.

При прийнятті рішення, які пов'язані з ризиком, поряд з об'єктивними умовами обстановки важливе значення мають суб'єктивні фактори, які визначаються, в першу чергу, рисами особистості: цілеспрямованість, характеристика системи пам'яті, структура пізнавальної діяльності, творчі здібності, наявність певних правил (стратегії) при виборі альтернативи. При прийнятті рішень в умовах пов'язаних з ризиком, як правило, збільшується значення фактора часу. Нестача часу може привести до спроби прискорити прийняття рішень, що в свою чергу, призводить до помилок і робить вибір менш ефективним [2].

Дуже велике значення при рішенні задач з ризиком мають дослідження Р.Кетлінського. Підхід цього автора базується на двох стратегіях, основаних на співвідношенні виграшу та ризику, що дозволяє прогнозувати поведінку людини.

Результати останніх соціально-психологічних досліджень показали, що значним фактором стиля прийняття ризикованих рішень виступає вік людини. В 25-40 років приймаються відповідальні рішення швидко, часто це робиться по першому враженню не обгрунтовано. В 45-60 років рішення приймаються повільніше, на основі всебічної оцінки даних, вони більш обгрунтовані. Разом з тим було встановлено, чим старша та досвідченіша людина, тим більше вона хвилюється при прийнятті рішень [1].

Дж. Роттера, С. Пашкевич, М.Х. Мескон в дослідженнях виділяють особистості з внутрішньою та зовнішньою стратегією прийняття

ризикованих рішень. Особи з внутрішньою стратегією пов'язують свої успіхи або невдачі з якостями особистості – здібностями, волею, рівнем інтелекту та т.п. Вони характеризуються великою відповідальністю в прийнятті рішень. Особистості з зовнішньою стратегією вважають, що їх перемоги чи невдачі залежать головним чином від зовнішнього середовища. Установка на внутрішню чи зовнішню стратегію має велике значення при прийнятті ризикованих рішень. Також в цих дослідженнях було показано, що особи з внутрішньою стратегією більш активні при пошуку інформації в невизначеній обстановці. Ця група людей більш об'єктивна в оцінці отриманих даних та висновках. Особи з внутрішньою стратегією частіше приймають рішення з середнім рівнем ризику та рідше – з більш високим [3].

В інших дослідженнях (Дж. Брем, Бьоркман та ін.) прийняття рішень в умовах ризику розуміється на рівні ситуації неминучого вибору між декількома варіантами дій: менше привабливий, але більш надійний та більш привабливий, але менш надійний.

Н. Коганом та М. Уоллахом була сформована гіпотеза відповідно до якої існує певний клас людей, які в ситуаціях, пов'язаних з ризиком, ведуть себе однаково. Можна сказати, що їх функція ризику є одновершинною та не має змін в залежності від виду задач з прийняття рішень. Однотипність поведінки цих людей свідчить про сформовану рису особистості, яка називається схильність до ризику [4].

Таким чином в зарубіжних моделях прийняття рішень, особистісні фактори включаються в схеми регуляції прийняття рішень в якості змінних, які впливають на стратегії прийняття виборів. При психологічній оцінці раціональності рішень та дій людини більш враховуються не логічні критерії, а стійкість суб'єкта в слідуванні планам, його можливості діяти в умовах невизначеності, коли планування неможливо або обмежено, здатність актуалізувати свій інтелектуальний та особистісний потенціал.

Висновки. Під прийняттям рішень розуміють складний процес вирішення поставленої задачі при виборі однієї із декількох альтернатив в короткий проміжок часу. Найбільш практичний інтерес представляє вивчення прийняття рішень з ризиком, оскільки в умовах визначеності вибір однозначний, а в умовах повної невизначеності раціональне рішення стає проблематичним. Особливого значення в ризиконебезпечних умовах поряд з об'єктивними умовами обстановки набувають психологічні особистісні фактори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абчук В. А. Интенсификация принятия решений / Абчук В. А. – Л. : Лениздат, 1987. – 173 с.
2. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / Альгин А. П. – М. : Мысль, 1989. – 187 с.

3. Арсеньев Ю. Н. Принятие решений. Интегрированные интеллектуальные системы / Арсеньев Ю. Н. – М. : ЮНИТИ. Дана, 2003. – 207 с.
4. Вдовиченко О. В. Выраженность риска у студентов / Вдовиченко О. В. – Одесса : Черкасов, 2004. – 184с.
5. Дружинин В. В. Идея, алгоритм, решение (Принятие решений и автоматизация) / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Воениздат, 1972. – 328 с.
6. Карпов А. В. Проблемы принятия решений в трудовой деятельности / А. В. Карпов // Психологический журнал. – Т.14, № 3. – 1993. – С. 23–27.
7. Кихлер Э. Принятие решений в организации / Кихлер Э. – Х. : Гуманитарный центр, 2004. – 160 с.
8. Козелецкий Ю. Теория принятия решений / Козелецкий Ю. – М. : Прогресс, 1979. – 504 с.
9. Корнилова Т. М. Психология риска и принятия решений / Корнилова Т. М. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 285 с.
10. Ларичев О. И. Качественные методы принятия решений : вербальный анализ решений / Ларичев О. И. – М. : Наука, 1996. – 207 с.
11. Ларичев О. И. Наука и искусство принятия решений / Ларичев О. И. – М. : Наука, 1979. – 200 с.
12. Ларичев О. И. Теория и методы принятия решений, а также хроники событий в Волшебной стране / Ларичев О. И. – М. : Логос, 2002. – 331 с.
13. Ломов Б. Ф. Когнитивная психология / Ломов Б. Ф. – М. : Наука, 1986. – 287 с.

УДК 159.9

Гломозда В.А. магістрант НУЦЗУ;

Афанасьєва Н.Є. к. психол. н, доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ФОРМУВАННЯ У МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розкривається зміст та загальні завдання роботи з проблем вивчення етнічної толерантності особистості, розглянуто основні форми психологічної роботи та методи, які використовуються у даному напрямку.

Ключові слова: етнічна толерантність, толерантність, інтолерантність, образ толерантної особистості.

В статье раскрывается содержание и общие задачи работы по проблеме изучения этнической толерантности личности, рассмотрено основные формы психологической работы и методы, которые используются в данном направлении.